

**XVII – XVIII ASRLARDA DUNGANLARNING
BUNYODKORLIK VA XAYRIYA ISHLARI**

Arif Akhmedov Umarovich,

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi magistri

Annotatsiya. Maqolada Xitoydagi musulmonlar jamoalari — **jiaofanglar** faoliyati, ularning diniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotdagi o'rni yoritiladi. Tang va Sin sulolalari davridan boshlab musulmonlar Xitoy jamiyatida o'z masjidlari, islom maktablari va xayriya tizimlari orqali faol bo'lgan. Xayr-ehsonlar, o'zaro yordam guruhlar, diniy ta'lim orqali jiaofanglar musulmon an'analarini saqlash va kengaytirishda muhim rol o'ynagan. Maqola Xitoy musulmonlarining o'z jamoasiga va islom ummatiga sodiqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Xitoy musulmonlari, Jiaofang, Masjid, Xayriya, Mahalliy jamoa, Savdo yo'llari.

Xitoy Xalq Respublikasi O'zbekistonning asosiy hamkorlaridan biri bo'lib, ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro madaniy aloqalar ildizlari qadim o'tmishga borib taqaladi. Bugungi kunda ham ikki mamlakat o'rtasida yuksak ishonch va mustahkam do'stlik munosabatlari asosida har tomonlama manfaatli hamkorlik aloqalari rivojlanib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi diplomatik aloqalar yo'lga qo'yilganiga 25 yil to'lishi munosabati bilan Xitoy Xalq Respublikasi Prezidenti Si Szinpinga yozgan javob xatida shunday deb yozadi: "O'zbekiston va Xitoy aloqalari ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, Buyuk ipak yo'li davriga borib taqaladi. Xalqlarimiz o'rtasida azal-azaldan barqaror savdo-sotiq, ilm-fan va gumanitar aloqalar yo'lga

qo'yilgani, madaniyatlarimiz, an'ana va urf-odatlarimiz bir-birini boyitgani haqidagi ko'plab yorqin misollar tarix sahifalariga muhrlangan"¹.

Xitoy tilidagi jiaofang bir xil masjidga tegishli bo'lgan xitoylik musulmonlar tomonidan tuzilgan mahalliy jamoatlarga ishora qiladi. Tang sulolasi davrida Arabiston va Fors musulmonlari savdo qilish uchun Xitoyga sayohat qila boshladilar. Ular asosan eng yirik port shahri bo'lgan Guanchjoua qolishdi. Ularni boshqarishni osonlashtirish uchun chet elliklar, Kaicheng davrida (836-840), Guanchjoudagi amaldorlar xorijlik musulmonlar yashashi uchun maxsus hududlarni belgilab bergan bo'lib, ular fanfang (chet elliklarning yashash joylari) deb atalgan. Har bir fanfangda musulmonlar o'zlarining diniy, ijtimoiy, siyosiy va huquqiy markazi bo'lib xizmat qiladigan masjid tashkil qilishgan. Min va Sin davrida Xitoyda yashovchi musulmonlar madaniy jihatdan assimilyatsiya qilingan va qonuniy sub'ektlarga aylangan bo'lsa-da, ular ma'lum masjidlar atrofida nisbatan alohida jamoalar sifatida yashash tarzini saqlab qolishgan. Bu jamoalar endi fanfang emas, balki jiaofang (dindor odamlarning yashash joylari) deb atalgan².

Sin davrida masjid hali ham jiaofang xitoy musulmonlarining jamoat joyi bo'lib xizmat qilgan va har bir xitoylik musulmonni boshqa bir jiaofang bilan bog'lagan. Masjidlar ba'zan gongsuo (jamoat joyi) deb atalardi - Xan xitoy savdo uyushmalari yig'ilish joylari va Xan xitoy nasllarining ajdodlari zallari va boshqalar bilan bir xil nomga ega edi. Shu ma'noda, Dillon ta'kidlaganidek, Xitoyda XVII-XVIII asrlarda masjid qurilishi ko'lami o'sib borgan Xitoyda farovonlikka dalil bo'lishi mumkin va bu davrda Xitoy musulmon jamoalari soni ortib borgan³.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi diplomatik aloqalar yo'lga qo'yilganiga 25 yil to'lishi munosabati bilan Xitoy Xalq Respublikasi Prezidenti Si Szingpinga yozgan javob xati <https://kun.uz/uz/32085905?q=%2F32085905#>

² Su Xue and Liu Jin, "Historical Evolvement of the Social Functions of Mosques in China (zhongguo qingzhensi shehui gongneng de lishi yanbian)," Journal of Hebei University of Economics and Trade (Comprehensive Edition) (September 2009): 73, 75; and Ma, A Brief History of Chinese Islamic sects and the Institution of Menhuan, 108-109.

³ Michael Dillon, China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects (Richmond, England: Curzon Press, 1999), 48.

Millvard shuningdek, Shinjonga savdo qilish uchun sayohat qilgan xitoylik musulmon savdogarlar o'z shaharlaridan tashqarida tezda o'z masjidlarini qurishganini payqadi. Sian va Lanchjou kabi shaharlardan kelgan xitoylik musulmonlar Shinjonda turli masjidlar qurdilar va o'z diniga va tug'ilib o'sgan hududiga qarab yangi jamoatlar tuzdilar. Millvard shuningdek, Shinjondagi turli mintaqalardan kelgan muhojir xitoylik musulmon savdogarlar tomonidan barpo etilgan masjidlar tashqi ko'rinishi bo'yicha o'z shaharlaridagi masjidlarga o'xshab ketganini ham ta'kidlaydi⁴.

Millvardning misoli: jiaofang jamoatchiligi, hatto a'zolari o'z jiaofang jamiyatlaridan uzoqda bo'lsa ham, Xitoy musulmonlari guruhini bir-biri bilan qanday qilib bog'lashi mumkinligini ko'rsatadi.

Xitoy musulmonlari mahalliy masjidlariga xayr-ehson qilgani yozilgan ko'p sonli bitiklar tomonidan aks ettirilgan. Xayriya odatda pul, yer va uy shaklida amalga oshirilgan. Xitoylik musulmonlar o'limidan so'ng o'z farzandlari yoki boshqa oila a'zolaridan mol-mulkларini masjidlarga hadya qilishni so'rashlari mashhur bo'lgan. Xitoy musulmonlari odatda o'z xayr-ehsonlaridan foydalanish bo'yicha o'ziga xos talablarga ega bo'lishgan va bitiklarda "uni boshqa maqsadlarda hech qanday bahona bilan ishlatib bo'lmaydi" kabi so'zlar kam uchraydi. Xitoy musulmonlarining xayr-ehsonlaridan to'g'ri foydalanish talablari xitoylik musulmonlarning o'z jiaofanglariga chinakam sodiqlik va g'amxo'rlikdan dalolat beradi. Yordam qiluvchilar odatda qurbonlik sotib olish, muqaddas kunlarda ziyofatlar o'tkazish, kambag'allarga yordam va dafn xarajatlari, diniy o'qituvchilarni ishga olish, islom maktablarini saqlashga yordam berishni xohlaydilar⁵.

Ba'zan xitoylik musulmon yordam qiluvchilar ham buning evaziga masjidlardan nimadir kutishardi. Ota-onasining mol-mulkini hadya qilgan farzandlar ko'pincha masjidlardagi imomlardan ota-onalarining o'lgan yillarida

⁴ Millward, Beyond the Pass, 169.

⁵ Zang Sh. "Chinese muslims in the Qing empire: Public culture, identities, and law, 1644-1911" 2015.

ular uchun ibodat qilishlarini so‘rashgan. Shuning uchun, ularning xayr-ehsonlari yozilgan bitiklarda, yordam beruvchi ko‘ngillilarning yoki ularning oila a‘zolarining vafoti yillari ba‘zan aniq yozib qo‘yilgan. Misol uchun, XIX-asrning boshlarida, eri va qizi vafot etgandan so‘ng, Guanchjoudagi xitoylik musulmon ayol o‘z oilasining mulkini avliyolar vafot etgan kunlarda qurbonlik qilish va boshqa davlat xarajatlari uchun mahalliy masjidga sovg‘a qildi. Uning xayr-ehsoni to‘g‘risida kengaytirilgan tushuntirish yozilgan bitik yozuvida uning otasining tug‘ilgan kunlari va o‘lim kunlari, shuningdek, uning tug‘ilgan kuni ham pastida keltirilgan. Unda aytilishicha, o‘limning bir yilligi kunlarida islom dini uchun tutatqi va xizmat xarajatlari uchun xayr-ehson qilingan mulkdan imomlar qabrlarini ziyorat qilishlari va ular uchun ibodat qilishlari uchun bir yuan olinishi mumkin. Shaxsiy xayriyaning takomillashtirilgan shakli sifatida Sindagi xitoylik musulmonlar tomonidan mahalliy masjidlar uchun pul yig‘ish maqsadida ko‘plab avtonom mablag‘ yig‘ish guruhlarini tuzilgan. Ularning ko‘pchiligi jamoa pullarini o‘g‘rilashdan himoya qilish uchun o‘z qoidalariga ega edi. Mashhur misol, Yunnan shahridagi xiaohui shen (kichik klub) XIX-asr boshlarida tashkil etilgan. Guruh 1817 yilda bir necha xitoylik musulmonlardan 26 a‘zoga ko‘paydi. Ular mahalliy masjidni ta‘mirlashga o‘z mablag‘larini berishdi. Mahalliy jiaofangning ta‘sirini kuchaytirish uchun ular mahalliy masjidga qarashli islom maktabida o‘qish uchun kelgan mahalliy bo‘lmagan musulmonlarni qo‘llab-quvvatlash uchun ham pul xayriya qildilar⁶. 1860-yilda Xenanda mahalliy xitoylik musulmonlar tomonidan “jijin hui i izn” (yig‘ilgan mablag‘lar klubi) deb nomlangan guruh tashkil etilgan. Guruh mahalliy islom maktabini qo‘llab-quvvatlash uchun mablag‘ yig‘ish uchun maxsus tashkil etilgan. Ularning maqsadi xiaohui (kichik klub)ga o‘xshash edi - islom ta‘sirini kengaytirish va mahalliy bo‘lmagan musulmonlarni mahalliy jiaofangga jalb qilish. Guruh, shuningdek, uning barcha a‘zolari tomonidan kelishilgan boshqaruv qoidalarini ishlab chiqdi. Qoidalarda asosan a‘zolar o‘z xohishiga ko‘ra chiqa olmasligi va

⁶ Yu Zhengui and Lei Xiaojing, eds., Zhongguo huizu jinshi lu 435.

shaxsiy foyda uchun davlat pullarini boshqalarga qarzga berishi mumkin emasligi ko'rsatilgan⁷. 1844 yilda xuddi shunday sufushaosheng tang deb nomlangan guruh Guangdong shahrida tashkil etilgan. Guruh kamida 1979 yilgacha faoliyat ko'rsatgan. Bu guruhning maqsadi muqaddas kunlarda marosim va ziyofatlar o'tkazish uchun mahalliy masjidga pul berish edi⁸. Faqat ayollar tomonidan tuzilgan shunga o'xshash guruhlar ham bor edi. 1794 yilda bir guruh "yixin hui xining" deb nomlangan 30 nafar xitoylik musulmon ayol tomonidan Guangsida tashkil etilgan. Guruh Muhammad sollallohu alayhi vasallamnining qizlarini xotirlash uchun tashkil etilgan. Guruh a'zolari pul qo'shib, birgalikda uy sotib olishdi va mahalliy masjidga xayriya qilishdi. Guruh 1830 yilgacha o'z faoliyatini davom ettirdi⁹.

Mahalliy masjidlarni qo'llab-quvvatlash uchun min guruhlaridan tashqari, xitoylik musulmonlar o'zlarining jiaofanglarida o'zaro yordam guruhlarini ham tuzdilar. Juda mashhur o'zaro yordam guruhi 1716 yilda Guangdongda 27 nafar xitoylik musulmon oqsoqollar tomonidan tashkil etilgan. Ular jamoat do'konlarni sotib olish uchun pul o'tkazdilar va daromadni dafn marosimlarini ta'minlash uchun ishlatdilar. 40 yildan ortiq vaqt o'tgach, barcha a'zolar vafot etgandan so'ng, ularning avlodlari guruh kelishuviga amal qilib, jamoat mulkini mahalliy ikkita masjidga hadya qildilar¹⁰.

Yuqorida aytib o'tilganidek, xitoylik musulmonlar odatda o'zlarining xayrehsonlaridan foydalanish bo'yicha o'ziga xos talablarga ega edilar. Ushbu umumiy talablar orasida mahalliy islom maktablarini saqlashga yordam berish eng ommabop bo'lib, xitoylik musulmonlarning o'zlarining ya'ni jiaofangning diniy an'analarini saqlab qolish niyatidan dalolat beradi. Mahalliy islom maktablarini qurish uchun ko'makning kuchayishi islom uyg'onishi Min davri oxiri va Sin davrining boshlarida boshlanishi bilan bog'liq edi.

⁷ Yu Zhengui and Lei Xiaojing, eds., Zhongguo huizu jinshi lu, 426.

⁸ Ma Jianzhao and Zhang Shuhui, Supplementing Archival Records on the Hui Nationality in Southern China (Zhongguo nanfang huizu guji ziliao xuanbian buyi) (Beijing: Nationalities Press, 2006), 422-423.

⁹ Yu Zhengui and Lei Xiaojing, eds., Zhongguo huizu jinshi lu, 432-433.

¹⁰ Yu Zhengui and Lei Xiaojing, eds., Zhongguo huizu jinshi lu, 430-431.

Umuman olganda, arab va islom dunyosidagi katta masjidlar ham muhim ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ammo kech Min va erta Sin davridan oldin, Xitoy masjidlarida bu tarbiyaviy funktsiya yo'q edi. Vaziyat kech Min davrida o'zgara boshladi. Xitoy musulmonlarining Xitoy madaniyatiga singib ketish darajasi va ularning diniy farqlarini asta-sekin yo'qotib borayotganidan xavotirga tushgan xitoylik musulmon adabiyotshunoslari islom uyg'onish harakatini boshladilar. Ularning oddiy xitoylik musulmonlarning islomiy ongini tiklash yo'llaridan biri masjidlar ichida "Muqaddas diniy kitoblarni o'rganish zali" deb nomlangan bepul va ommaviy islom maktablarini tashkil etishlari edi. O'sha maktablar xan xitoylaridan xususiy maktablar shaklini o'zlashtirdi, lekin joylashuvi va o'quv dasturlari jihatidan farq qildi. Islom maktabida odatda klassik islom matnlari, asosiy arab tili va ba'zan fors tili ham o'rgatilgan. Ayrim yirik va nufuzli maktablarda ham takomillashgan islomiy asarlar o'qitilgan¹¹.

Shubhasiz, Xitoy musulmonlari sayohat qilgan. Ba'zan, Shinjondagi xitoylik musulmon savdogarlar singari, Xitoy musulmonlari ham Xitoy bo'ylab sayohat qilganlarida musofir joylarda o'z masjidlarini qurdilar. Masalan, 1708 yilda Jiangnanlik bir guruh musulmon savdogarlar o'zlarining doimiy savdo yo'lida bo'lgan Guangdongagi Foshan shahrida masjid qurish uchun pul o'tkazdilar¹².

Shuningdek, xitoylik musulmon savdogarlar ham bor edi, ular muntazam savdo qiladigan shaharlardagi ma'lum masjidlarga borishni afzal ko'rdilar. Garchi mahalliy xitoylik musulmon jiaofangga tegishli bo'lmasa ham muhojir bo'lgan xitoylik musulmon savdogarlar o'sha mahalliy jamoatchilikka jalb qilingan. Masalan, Xunan shtatining Syantan shahridagi Lianxuajie masjidida odatda namoz o'qiyotgan xitoylik musulmonlar orasida nafaqat mahalliy jiaofang, balki Jiangnan xitoylik musulmon savdogarlar uyushmasi va Xenan xitoylik musulmon savdogarlar uyushmasi ham bor edi.

¹¹ For detailed discussion of the Islamic Revival, see Benite, The Dao of Muhammad.

¹² Yu Zhengui and Lei Xiaojing, eds., Zhongguo huizu jinshi lu, 389-390.

1892-yilda masjidni boshqarishda nizo kelib chiqqanda, Xitoyning ikki musulmon savdo uyushmasi bu masalani mahalliy jiaofang bilan birgalikda muhokama qilish uchun taklif qilingan. Ular birgalikda ishladilar va jamoat masjid mulkini himoya qilish uchun bir qator qoidalarni ishlab chiqdilar¹³. Ish ikki savdo uyushmasi mahalliy jiaofang bilan yaqin aloqada va hatto muhim kuchga ega ekanligini ko'rsatdi. Ehtimol, ular ham masjidning yirik yordam beruvchilari bo'lgan. Sayohatchilardan tashqari, Sin armiyasida xizmat qilayotgan ko'p sonli xitoylik musulmonlar ham ko'pincha o'z tug'ilgan jiaofangdan tashqarida bo'lishgan. Sin imperiyasining asosiy bayroq garnizoni joylashgan Guangdongda ko'plab muhojir xitoylik musulmon bayroqchilar ham mahalliy Xitoy musulmon jamoatchiligida faol ishtirok etishgan. Masalan, 1697 yilda bitigini yozib olish uchun o'rnatilgan Shandundagi Xong avlodidan bo'lgan islomiy ta'lim uztozlarining yangi avlodi Xong Jin Xinning xayrli ishini misol qilish mumkin. U Guanchjouga tekislikdagi sariq bayroq (zhenghuangqi xinghuang) a'zosi sifatida ko'chib o'tdi. Fazilatli kelinini xotirlash uchun u Guanchjou shahridan uni dafn etish uchun yer sotib oldi va uni boshqa barcha Guanchjouda dafn joyi bo'lmagan xitoylik musulmonlar uchun bepul qabriston qilib berdi¹⁴.

Xitoylik musulmon jiaofangning katta moliyaviy yordami bilan Xitoyning Sin shahridagi masjidlar ijtimoiy iqtisodiyotda ishtirok etuvchi korxonalar sifatida faoliyat yuritib oldi. Sin masjidi hech bo'lmaganda Jiaofangdagi mahalliy xitoylik musulmonlar tomonidan sovg'a qilingan er va uylarni ijaraga olish orqali o'zini o'zi ta'minlashga muvaffaq bo'ldi. Ba'zi badavlat masjidlarda ko'proq yer va uy sotib olish uchun qo'shimcha pul ham bor edi. Misol uchun, Shandun shahridagi Jinan janubiy masjidi o'zini o'zi ta'minlash va Xitoyda keng ko'lamli islom markazi sifatida rivojlanishi uchun mahalliy xitoylik musulmon jiaofang tomonidan katta moliyaviy yordamga ega edi. U nafaqat namoz va marosimlar uchun asosiy masjidni, balki qo'shimcha namozlar uchun unga tegishli bo'lgan

¹³ Chen Leji et al., eds., Zhongguo nanfang huizu qingzhensi ziliao xuanbian, 247-248.

¹⁴ Zhong Yuanxiu et al., eds., Guangzhou yisilan guji yanjiu, 94-95.

kichik masjidni ham o'z ichiga olgan. Unda ikkita mustaqil islom maktabi ham bor edi. Ulardan biri xitoylik musulmon bolalari uchun ochiq bo'lib, u xiaoxue yan (kichik maktab; bolalar maktabi) va ikkinchisi daxue kan (katta maktab; ilg'or maktab) deb nomlangan islom klassikasini ilg'or o'rganuvchilari uchun ochiq edi.

Jiaofangda ishtirok etishdan tashqari, Sindagi xitoylik musulmonlar umumiy islom jamoatchiligini - dunyodagi har bir musulmon a'zo hisoblangan "ummat"ni ham tan oldilar. Garchi bu erda Xitoydagi har bir jiaofangni to'g'ri bog'laydigan rasmiy muassasa bo'lmagan bo'lsa ham, Xitoy musulmonlari odatdan islomiy ruhga ergashgan va har bir musulmonni (Xitoy va xorijlik musulmonlarni) oila a'zosi (jiaoqin xani) deb tan olgan. Misol uchun, islom maktablari ko'pincha nafaqat mahalliy jiaofang, balki u erga borishni xohlaydigan barcha musulmonlar uchun ochiq edi. Misol uchun, oldingi misollarda xiaohui shin (kichik klub) nafaqat mahalliy masjidni ta'mirlashni moliyalashtirdi, balki mahalliy masjidga qarashli islom maktabida o'qish uchun kelgan tub joy musulmonlarga moliyaviy yordam ko'rsatdi. Shunga o'xshab, jijin hui y idz (yig'ilgan mablag'lar klubi) Mahalliy islom maktabini qo'llab-quvvatlash uchun mablag' to'plash uchun maxsus tashkil etilgan, uning maqsadi islom ta'sirini kengaytirish va mahalliy bo'lmagan musulmonlarni jalb qilishdan iborat bo'lgan.